

ӘОЖ 81'367

Э. Ермакашева

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті ІІ курс магистранты,
Алматы қ., Қазақстан
Ғылыми жетекшісі – ф. ғ. д. профессор Б. Шалабай
e-mail: elka_8989@mail.ru

Ойталқының тілдік ұйымдасу ерекшелігі мен түрлері

Мәтін лингвистикасында көп зерттелмеген, маңызды мәселелердің бірі – ойталқының тілдік ұйымдасу ерекшелігі мен түрлері болып табылады.

Ойталқы – ойлау үдерісінің құрылымын, типін және ойлау бөлшектерінің өзара және бір-бірімен байланыстырудың тәсілдері мен жолдарын бейнелейтін форма болып табылады. Ойталқы түріндегі мәтіннің өзіне тән табиғаты жалпы мәтін мәселелері аясында айтылып жүргенмен, арнайы зерттеу нысанына айналмай қойған жоқ. Талдауға Абай қарасөздеріндегі мәтіндер алынды.

Түйін сөздер: тілдік құрылым, коммуникативтік тип, коммуникативтік тәсіл, ойталқы мәтіні, синтаксистік қатарлар.

Э. Ермакашева

Виды и особенности рассуждений в языковой организации текста

В лингвистике текста одной из важных мало исследованных проблем является определение функционально-структурного характера монологического текста.

Рассуждение — речь действующего лица, не предполагающая непосредственного отклика; речь, обращенная к слушателям или к самому себе. В речевом контексте рассуждение относится к категории композиционно-речевой формы отражения внутреннего мира и состояния человека, его переживаний. Несмотря на то, что рассуждение имеет своеобразную характеристику, он исследуется в контексте проблем общей текстологии, но не рассматривался как объект специального исследования. Произведения Абая «Абай қарасөздері» были выбраны в качестве текста для рассуждений.

Ключевые слова: языковая структура, коммуникативный тип, коммуникативный способ, текст рассуждений, синтаксический ряд.

E. Ermakasheva

Types and language features of reasoning

In linguistics of the text of one of the important not investigated problems definition of is Types and language features of reasoning.

Reasoning — the speech of a character which isn't assuming a direct response; the speech turned to listeners or to. In a speech context the reasoning belongs to category of a composite and speech form of reflection of an inner world and a condition of the person, his experiences. In spite of the fact that the reasoning has a peculiar characteristic, it is investigated in a context of problems of the general textual criticism, but wasn't considered as object of special research. Works of Abay "Abai karasozderi" were chosen as the text reasoning.

Key words: language structure, communicative type, communicative way, text reasoning, syntactic row.

Осы мақаламды ойталқының синтаксистік сипаттамасының белгілеріне арнағым келіп отыр. Ойталқының логикалық және қатысымдық құрылымдарын тар мағынада түсіну оның тілдік ұйымдастырылуы аспектісін тар мағынада түсінуге алып келеді.

Ойталқы дегенімізді себеп-салдарлық немесе шарттылық байланыстағы екі, бірнеше жай құрмалас сөйлемдер арқылы жасалады. [1, 61].

Бұл жерде ойталқының логикалық құрылым сипатына сәйкес оның жетегінде жүретін жабық синтаксистік құрылымы көрсетіледі.

Бұл тақырыпта мақала жазуымның міндеті «Абай қарасөздеріндегі» ойталқы мәселелерін шешу арқылы ойталқының әр қилы түрлерінің тілдік ұйымдастырылуына жүйелі талдау жасау болып табылады және төмендегі мәселелерді шешу көзделеді:

- ойталқының әртүрлі коммуникативтік типтерінің тілдік маркерлерін анықтау;

- адресанттық белгінің логикалық құрылым бөлшектеріне сәйкес ойталқының әр қилы түрлеріне тілдік сипаттама беру;

- ойталқының тілдік құрылымында сөйлемдердің түрлі коммуникативтік типтерінің кездесу жиілігін талдау;

- айтушы субъектінің жеке әуестігінің тілдік берілу тәсілдері мен ойталқының эмоционалды-экспрессивтік бау тәсілдерін анықтау.

Нақты талдаудға көшуден бұрын оны айқындауға қажетті белгілерге тоқталайық.

Ойталқының тілдік ұйымдастырылуын талдаудың негізгі бөлігін оның синтаксистік құрылымын зерттеу алады. Себебі осы синтаксистік құрылымы арқылы тілдік құбылыстардың мәні жарыққа шығады және синтаксистік мәтіннің мағыналық құрылымымен ең тығыз байланыс орнаған.

Ойталқының синтаксистік құрылымын талдау келесі белгілерді ескере отырып жүзеге асырылады:

- «ойталқы» типіндегі мәтіндік фрагменттердің (бөліктердің) сызықтық ұзындығы;

- мәтіндік фрагменттегі элементтер байланысының тәсілдері;

- фрагмент құрамына енетін сөйлемдердің сызықтық ұзындығы және күрделілігі.

Егер Абайдың қарасөздерін қайсысын болсын талдап қарайтын болсақ, бұл жерде көбінесе ойталқының эмоционалды-экспрессивтік молығуына және пайымдаушының жеке әуестігін білдіруде сөйлемдердің коммуникативті типтері негізгі рөл атқарады. Бұларды талдауды біз олардың тек «баяндағыштық», «сұрағыштық», «ниеттенушілік» және «лептілік» ұғымдарымен берілетін жалпы коммуникативтік мазмұнын ескере ғана қоймаймыз, сонымен қатар бір коммуникативтік сөйлем типтерінің екінші мағынада (мысалы, баяндау немесе лептік мағынадағы сұрақ) берілуін яғни сөйлеу актісінің мазмұнын және де мәтінде қызмет атқаруы кезінде қосымша пайда болатын сөйлемнің әр түрлі мағыналарын талдап көрсету басты мәселе болып отыр.

Жалпы коммуникативтік мазмұнын ескере отырып талдаудағы «баяндағыштық», «сұрағыштық», «ниеттенушілік» және «лептілік» ұғымдарының қарасөздерде кездесуіне талдау жасасақ, «... Ел бағу? Жоқ, елге бағым жоқ. Бағусыз дертке ұшырайын деген кісі бақпаса,

не албыртқан, көңілі басылмаған жастар бағамын демесе, бізді құдай сақтасын!

Мал бағу? Жоқ, баға алмаймын. Балалар өздеріне керегінше өздері бағар. Енді қартайғанда қызығын өзің түгел көре алмайтұғын, ұры, залым, тілемсектердің азығын бағып беремін деп, қалған аз ғана өмірімді қор қылар жайым жоқ.

Ғылым бағу? Жоқ, ғылым бағарға да ғылым сөзін сөйлесер адам жоқ. Білгеніңді кімге үйретерсің, білмегеніңді кімнен сұрарсың? Елсіз-күнсінде кездемені жайып салып, қолына кезін алып отырғанның не пайдасы бар? Мұңдасып шер тарқатысар кісі болмаған соң, ғылым өзі - бір тез қартайтатұғын күйік.

... Софылық қылып, дін бағу? Жоқ, ол да болмайды, оған да тыныштық керек. Не көңілде, не көрген күніңде бір тыныштық жоқ, осы елге, осы жерде не қылған софылық?

Балаларды бағу? Жоқ, баға алмаймын. Бағар едім, қалайша бағудың мәнісін де білмеймін, не болсын деп бағам, қай елге қосайын, қай харекетке қосайын? Балаларымның өзіне ілгері өмірінің, білімінің пайдасын тыныштықпенен керерлік орын тапқаным жоқ, қайда бар, не қыл дерімді біле алмай отырмын, не бол деп бағам? Оны да ермек қыла алмадым...»

Авторлық және кейіпкерлік микроойталқылар жетекші қызмет атқаратын, әр түрлі адресанттық тәуелділіктегі микропайымдарды талдау, олардың синтаксистік ұйымдастырылуының он типін анықтауға мүмкіндік береді.

Абай қарасөздеріндегі ойталқы мен оның логикалық құрылымыны қатысымдық типтеріне тән тілдік белгілері туралы сөз етеін болсақ, қатысымдық тәсілдердің тілдік белгілерін қарастыра келе:

Бекіту коммуникативтік бұрынғы өткен шақ есімше түрі –*ған (-ген, -қан, -кен)* жұрнағымен жүзеге асады. Бұл жұрнақ арқылы жасалған есімше формалары атрибуттық, предикаттық қолданыста болып жиі қолданады. Қалып етістіктері (*отыр, тұр, жатыр, жүр*) шақтықты білдіретін мағынасына байланысты. Осы шақтық мағына *сияқты, тәрізді, көрінеді, болды* сөздерімен тіркескенде байқалады. Модаль сөздерімен де берілу тән, әр түрлі сатыда көрінеді екен. Дағдылы өткен шақ есімше – *атын (-етін, -йтін, -йтын)* жұрнағы арқылы жасалады.

Салыстыру: сын есім шырай жұрнақтары үстемеленіп жалғануы, қосарланып келуі, *өте жақсы, ең үлкен, тым әдемі, өте сұлу* сияқты

қолданыстағы сөздер асырмалы шырайдың грамматикалық формалары арқылы берілген. Олар лексикалық мағыналы сөзге *өте, ең, тым, өте, тіпті, тіптен* сияқты көмекші сөздердің тіркесі арқылы жасалған.

Мақұлдау: мынадай тілдік маркерлермен – *йә, -мүмкін, рас-ау, рас, ықтимал, керек, қажет, (қанағаттану, тілек мәні –гай, -гей, -қай, -кей, -са игі еді, -гай, -гей еді (етті), көтеріңкі поэтикалық стиль тудыру үшін жұмсалады, т.б. модаль сөздері бекітеді.*

Дефиниция: -у тұлғалы тұйық етістікке тәуелдік жалғауы үстеліп, *керек, қажет, мүмкін, тиіс* сияқты модаль сөздердің тіркесуінен жасалған, етістіктермен, терминологиялық лексикамен т.б. сипатталады.

Теңеу: *сияқты, секілді, сондай, немесе, сол сияқты, сол секілді, сондай, сондай-ақ,* сілтеу есімдігі т.б. салыстырудағы кейбір модельдердің түрленуі мен түрлі шылаулары арқылы жүзеге асады.

Нақтылау: *нақ солай, дәл өзі, тап өзі, сол, мынандай, тура өзі, дөп түскен, айнымаған (етістігі) т.б. үстеулер, белгілейді.*

Болжам: мынадай сөздермен: *болуы ықтимал, бәлкім, әлде, әбден мүмкін, сияқты, секілді, қайдам немесе есімше тұлғалары (-ар, -ер, -р) арқылы келеді (егер нанымсыз версияда болса) демейлік шылаулар –мыс, алытты-мыс, бармақ-мыс, -ау демеулігі мен деген, деймін көмекші етістігі арқылы берген т.б.*

Аргументативті коммуникативтік тәсілдер-дәлелдей:

Негіздеу, түсіндіру, аргумент келтіруді мына лексемалар: *еді, екен, болған, бар, жоқ екен, деседі, деген, деп білем, деу керек, демек, депті, деген екен, йә, сол, осы, осындай, дәл солай, тап солай, нақ өзі, бұл, бұл деген, қысқасы, т.б.* Абайдың екінші қарасөзінде кездесетін негіздеу, түсіндіруді талдап қарастыратын болсақ: *«Мен бала күнімде естуші едім, біздің қазақ сартты көрсе, күлуші еді...», «Ноғайды көрсе, оны да боқтап күлуші еді...», «Сонда мен ойлаушы едім: ей, құдай-ай, бізден басқа халықтың бәрі антұрған, жаман келеді екен, ең тәуір халық біз екенбіз деп, әлгі айтылмыш сөздерді бір үлкен қызық көріп, қуанып күлуші едім...»*

Отыз бірінші сөз:

Естіген нәрсені ұмытпастыққа төрт түрлі себеп бар: *әуелі - көкірегі байлаулы берік болмақ керек; екінші — сол нәрсені естігенде я көргенде гибрәтлану керек, көңілденіп, тұшынып, ынтамен ұғу керек; үшінші — сол нәрсені*

ішінен бірнеше уақыт қайтарып ойланып, көңілге бекіту керек; төртінші - ой кеселі нәрселерден қашық болу керек. Егер кез болып қалса, салынбау керек. Ой кеселдері: уайымсыз салғырттық, ойыншы-күлкішілдік, я бір қайғыға салыну, я бір нәрсеге құмарлық пайда болу секілді. Бұл төрт нәрсе - күллі ақыл мен ғылымды тоздыратұғын нәрселер.

Он үшінші сөзінде: *«Иман деген – алла табарака уа тағаланың шәриксиз, гайыпсыз бірлігіне, барлығына уа әр түрлі бізге пайгамбарымыз саллалаһу ғалайһи уәссәләм арқылы жіберген жарлығына, білдіргеніне мойын ұсынып, инанбақ. Енді бұл иман дерлік инануға екі түрлі нәрсе керек. Әуелі – не нәрсеге иман келтірсе, соның хақтығына ақылы бірлән дәлел жүргізерлік болып, ақылы дәлел – испат қыларға жараса, мұны якини иман десе керек. Екіншісі – кітаптан оқу бірлән яки молдалардан есту бірлән иман келтіріп, сол иман келтірген нәрсесіне соншалық берік боларға керек. Біреу өлтіремін деп қорқытса да, мың кісі мың түрлі іс көрсетсе де, соған айнып, көңілі қозғалмастай берік болу керек. Бұл иманды иман тақлиди дейміз».*

Он екінші сөзінде:

Кімде-кім жақсы-жаман гибадат қылып жүрсе, оны ол гибадаттан тыюға аузымыз бармайды, әйтеуір жақсылыққа қылған ниеттің жамандығы жоқ қой дейміз. Ләкин, сондай адамдар толымды гибадатқа ғылымы жетпесе де, қылса екен. Бірақ оның екі шарты бар, соны білсе екен. Әуелі - иманның игтиқатын махкамлемек керек, екінші - үйреніп жеткенше осы да болады ғой демей, үйрене берсе керек. Кімде-кім үйреніп жетпей жатып, үйренгенін қойса, оны құдай ұрды, гибадаты гибадат болмайды. Уа-ләкин, кімде-кім иманның неше нәрсе бірлән кәмәләт табатұғынын білмей, қанша жерден бұзылатұғынын білмей, басына шалма орап, бірәдар атын көтеріп, оразашыл, намазшыл болып жүрген көңілге қалың бермей тұрып, жыртысын салғанға ұқсайды. Күзетшісіз, ескерусіз иман тұрмайды, ықыласыменен өзін-өзі аңдып, шын діни шынығылдап жаны ашып тұрмаса, салғырттың иманы бар деп болмайды.

Мақсат қою: *сөйлемдегі айтпақышы мақсат мәнді келер шақ есімше. –мақ (-мек, -бақ, -бек, -пақ, -неқ)жұрнағы арқылы жасалған қимыл есімдері де бармақ формалы қимылесімінің қазақ тіліндегі қолданылу аясы тарылып, -у жұрнақты қимыл есімінің қолданылу жиілігі артып келеді. Сондықтан –мақ формалы мен –*

у формалы қимыл есімі жарыса қолданыла береді. Мысалы: бармақ түгіл-бару түгіл, айтпақ түгіл-айту түгіл, болмақ қайда-болу қайда... сондай-ақ шылайлар, үстеулер приставкалар модаль т.б. арқылы келеді.

Жалпылау маркерлерін коммуникативтік тәсіл есімдіктері, қарсылықты, шылаулары, жалпылау есімдіктері бәрі, күллісі, барлық, бүкіл, баршасы, түгелі, жалпысы т.б. тағысын тағы басқалары бүкілі мен баршасы, жаппай бәрің, күллі бәрің, барлығың түгелдей және т.б. сөз тіркестері арқылы беріледі.

Жиырма төртінші қарасөзінде кездесетін жалпылау есімдіктері кеңінен кездеседі:

«Жер жүзінде екі мың миллионнан көп артық адам бар, екі миллиондай қазақ бар. Біздің қазақтың достығы, дұшпандығы, мақтаны, мықтылығы, мал іздеуі, өнер іздеуі, жұрттануы ешбір халыққа ұқсамайды. Бірімізді біріміз аңдып, жаулап, ұрлап, кірпік қақтырмай отырғанымыз. Үш миллионнан халқы артық дүниеде бір қала да бар, дүниенің басын үш айналып көрген кісі толып жатыр. Өстіп, жер жүзіндегі жұрттың қоры болып, бірімізді біріміз аңдып өтеміз бе? Жоқ, қазақ ортасында да ұрлық, өтірік, өсек, қастық қалып, өнерді, малды түзден, бөтен жақтан түзу жолмен іздеп, өрістерлік күн болар ма екен? Әй, не болсын!.. Жүз қараға екі жүз кісі сұғын қадап жүр ғой, бірін-бірі құртпай, құрмай тыныш таба ма?»

Қарсы қою: маркерлері бірақ та, алайда, әйткенмен, десек те, дегенмен, болмаса, сөйтсе де, солай болса да ал сонда да, әйтпесе, әйтпегенде қасылықты журналдар арқылы сүйтсе де және т.с.с. –атын, –етін есімше арқылы болатын не болған уақиғаны хабарлайды да екінші компонент оған тежеу бола алады.

Қорытындылау: және түйіндеу (резюме) коммуникативтік тәсілдердің маркерлері: -де етістігінің түрленуі арқылы келеді, деп білді, деген, деп ой түйді, деген ойға келді, мәжбүр болды, мән берді, десті, дегендей болды, деп

шешті, деп ойлады, байқалып тұрды, керек етті, деп ұйғарды, және т.е сөз тіркестері жатады.

Бірінші қарасөзінде кездесетін қорытындылау немесе түйіндеме коммуникативтік тәсілі арқылы жасалған мәтінді алып қарастырсақ:

... Ақыры ойлады: осы ойыма келген нәрселерді қағазға жаза берейін, ақ қағаз бен қара сияны ермек қылайын, кімде-кім ішінен керекті сөз тапса, жазып алсын, я оқысын, керегі жоқ десе, өз сөзім өзімдікі дедім де, ақыры осыған байлады, енді мұнан басқа ешбір жұмысым жоқ.

Қорыта келе, Абай қарасөздеріндегі мәтіндерді талдай отырып, жүргізілген статистикалық мәліметке арқа тұтып жүгінсек (бұл мәліметтер белгілі бір үзінділермен жұмыс нәтижесінде ғана алынды) ең негізгі көбіне, жиі қолданыстағы ойталқылар түрлері мынадай:

- есім негізді, есім түріндегі ойталқылар;
- тұрақтылық күй мағынасындағы ойталқылар;
- нақты немесе жорамал іс-әрекетті негіздеу мағынасындағы ойталқылар,
- кейбір іс-әрекеттігін қажеттігін, мүмкіндігін білдіретін немесе қалай тілеу мағынасындағы ойталқылар;
- алдын-ала келісілген іс-әрекет мағынасындағы ойталқылар;
- келісімді түрдегі терістеу не тұжырымдау мағынасындағы ойталқылар.

Бұған қоса мынадай функционалды-мағыналық түрлері ажыратылады.

- Хабарлау мәнді
- сұрақ мәнді
- әсер ету (Лепті, көңіл-күй мағыналы)
- ниет, ойды білдіру
- пікір тудыру
- аралас мәнді
- күмән мәнді

деп топтауға болатындығын, мәніне қарай тағы да негіздеулер (бұл шартты түрде) деп айтуға болады.

Әдебиеттер

- 1 Нечаева О.А. Функционально-смысловые типы речи. – Улан-Уде: Бурятское книжки., 1974. – С. 261.
2 Шалабай Б. Көркем мәтінді талдау әдістемесі мен тәжірибесі. – Алматы, 2008. – Б. 225.

References

- 1 Nechaeva O.A. Funktsional'no-smyslovyye tipy rechi. – Ulan-Ude: Buryatskoe knizhki., 1974. – С. 261.
2 Shalabay B. Kerkem matindi taldau adistemesi men tazhibesi. – Almaty, 2008. – B. 225.